

Γ. Αθανασιάδης-Νόβας

Δοξαστικό της εξόδου του Μεσολογγίου

Από «Το Εικοσιένα» Πανηγυρικοί Λόγοι Ακαδημαϊκῶν, ἐκδ. Ακαδημία Αθηνῶν, Ἴδρυμα Κώστα καὶ Ἑλένης Οὐράνη, Ἀθῆναι 1977.

«.....»

Στέκει ὁ Σουλιώτης «ὁ καλὸς παράμερα καὶ κλαίει.

— Ἔρμο τουφέκι σκοτεινὸ,
τί σ' ἔχω ἐγὼ στὸ χέρι;
ὅπου σὺ μοῦγινες βαρὺ
κι ὁ Ἀγαρηνὸς τὸ ξέρει;»

Μολονότι τὰ τουφέκια, εἶχαν γίνει τόσο βαρῖα στὰ ἐξαντλημένα χέρια τῶν πεινασμένων πολεμιστῶν, οἱ ψυχές τους ἔμεναν

όλόρθες, άκμαίες, άνυπόταχτες. Στην πρόταση του Ίμπραήμ Πασά να του παραδώσουν τὸ Μεσολλόγγι καὶ τὰ ὄπλα τους, οἱ Ἐλεύθεροι Πολιορκημένοι ἀπάντησαν μὲ τούτη τὴν περήφανη γραφή, πὺ θυμίζει τὴν ἀπάντηση τοῦ Παλαιολόγου στὸν Μωάμεθ καὶ πὺ ἐκφράζει τὴν προαιώνια, ἀναλλοίωτη καὶ ἀκαταδάμαστη ψυχὴ τοῦ Ἑλληνικοῦ Γένους.

Ἐγραφαν οἱ Μεσολογγίτες: «Δὲν ἐλπίζαμε ποτὲ νὰ σᾶς ἀπεράση μιὰ τέτοια φαντασία ὅπου ὀκτῶ χιλιάδες ἄρματα αἱματωμένα νὰ τὰ ζητήσετε νὰ σᾶς τὰ δώσωμε μὲ τὰ χέρια μας, τὰ ὅποια ἄρματα συμφωνοῦν μὲ τὴν ζωὴν. Ὅθεν, καθὼς βλέπομεν τὸν σκοπὸν σας καὶ τὴν ἀπόφασιν ὅπου ἔχομεν ἡμεῖς, θὰ γίνῃ ὅ,τι ἀποφάσισεν ὁ Θεός, τὸ ὅποιον δὲν τὸ ἤξεύρετε οὔτε ἡ Ὑψηλότης σας οὔτε ἡμεῖς καὶ ἂς γίνῃ τὸ θέλημα, τοῦ Θεοῦ». Καὶ ἀληθινὰ μόνον ὁ Θεὸς θὰ μποροῦσε νὰ ἐμπνεύσῃ τόσον ἄκαμπτη καρτεροψυχία, τόσον πρόφρονη ἐθελοθυσία!

Ἡ ὀλόχρονη σθεναρὴ ἄμυνα τῆς ἠρωϊκῆς Φρουρᾶς ἔφτασε στὸ ἀπόγειό της τὴ νύχτα τῆς 11 Ἀπριλίου 1826 μὲ τὴν κοσμοβόητη Ἔξοδο. Τὴν διαδραμάτισε τῆς ἐπικῆς τραγωδίας τοῦ Μεσολογγιοῦ ἐτοποθέτησεν ἀντιφατικὰ ἡ Φύση σ' ἓνα χαρούμενο καὶ γελαστὸ πλαίσιο, πὺ συνθέτανε ὀλόγυρά της ἡ Ἄνοιξη, ὁ Ἀπρίλης, ἡ ἀναγάλια της ἀναγεννώμενης ζωῆς. Τὰ δέντρα πρασινοφυλλιάζουν, τ' ἀγριολούλουδα ἀναθάλλουν στὸ χλοερὸ ἔδαφος, τὰ χελιδόνια ξαναγυρίζουν ζευγαρωμένα, τερετίζοντας φαιδρά, στὶς φωλιές τους... «Ἔστησε ὁ Ἐρωτας χορὸ μὲ τὸν ξανθὸν Ἀπρίλη», συνοψίζει λυρικὰ ὁ ἐθνικὸς ποιητῆς. Καὶ οἱ λεοντόθυμοι Μεσολογγίτες ἔστεναν χορὸ μὲ τὸ θάνατο. «Ὅποιος πεθάνει σήμερα, χίλιες φορὲς πεθαίνει». Σήμερα ἀποφάσισαν νὰ πεθάνουν οἱ Μεσολογγίτες. Καί, ναί, θὰ πεθάνουν πρόθυμα χίλιες φορὲς ὁ καθένας γιὰ τὴν Ἐλευθερία τῆς Πατρίδας! Ἄν ὅποιος πεθαίνει ἐθελοθύσια χίλιες φορὲς γιὰ τὸ Ἰδανικὸ του δὲν μένει ἀθάνατος, ποιοὺς ἄλλος μπορεῖ νὰ μείνη;

Ἐάν, ὅπως ἔχει λεχθῆ, ἡ Ἱστορία εἶναι τὰ βήματα τοῦ Θεοῦ ἐπάνω στή Γῆ, τὰ πιό πυκνά, τὰ πιό βαθυχάραχτα, τὰ πιό ἀνεξίτηλα ἴχνη ἀπὸ τὰ πέλματά του ἔχουν σημαδευτῆ στὰ ἱερὰ ἐδάφη τῆς Πατρίδας μας.

Θεοβάδιστος εἶναι ὁ ἐπίγειος χῶρος μας. Αὐλακωμένη εἶναι ἡ προσφιλῆς Γῆ τῶν Πατέρων ἀπὸ μεγάλα, προαιώνια βήματα τοῦ Θεοῦ. Οἱ αὐλακιές τους τὴν καλύπτουν σὰν οὐρανόπλεχτο προστατευτικὸ δίχτυ. Ὑπεράνω τους ὄραματίζεται κανεὶς τὰ προστατευτικὰ χέρια τῆς θείας Πρόνοιας. Τρέχει στὸ βάθος τους ὁμως, τρέχει ἀείροο ἀγνὸ ἑλληνικὸ αἷμα ἀνδρείας καὶ θυσίας.

Ὑπόκρουσή τους ἔχουν τὰ θεϊκὰ βήματα, ὅπως ἀντιλαλοῦν στὴν αἰωνιότητα, ἔχουν πότε θούρια θριάμβων, πότε θρήνους ὀλέθρων. Μὲ ἀσταμάτητο συνεκτικὸ μοτίβο συναρπαστικῶν ὕμνων αἰώνιας Ἀλήθειας καὶ ἀπόλυτης Ὁμορφιάς.

Ἄν οἱ σάλπιγγες τοῦ Ἄρη ἔχουν τὶς διακοπές τους, τὰ διαλείμματά τους, οἱ λύρες τοῦ Απόλλωνα δὲν σταματοῦν ποτὲ νὰ μέλπουν τὸ δημιουργικὸ τους πολιτιστικὸ ἄσμα. Τὸ προαιώνιο αὐτὸ ἑλληνικὸ ἄσμα, πὸν ἔτερψε καὶ τέρπει τὴν ἀνθρωπότητα ὅλη, διδάσκοντάς της τὴν οὐσία τῆς Ζωῆς, τὴν χαρὰ τῆς Ζωῆς, τὴν ἀξία τῆς Ἐλευθερίας, τὴν ἀθανασία τοῦ πνεύματος, τὴν Ἀνθρώπινη, μ' ἓνα λόγο, Ἀρετῆ, πὸν ἀποτελεῖ τὴν ὑψιστὴ ἐπίτευξη καὶ τὴν ὑπατὴ τελείωση τῆς ὑπαρξῆς τῶν λογικῶν ὄντων...

Ἀνώτατο χαρακτηριστικὸ τῆς ἱστορικῆς μας δράσης καὶ τῆς καθολικῆς μορφῆς τῶν ἔθνικῶν μας πεπρωμένων εἶναι τὸ γεγονὸς ὅτι, ὑπεράνω τοῦ ἱστορικῶν στίβου, ὑψώνονται, σὰν κορυφαία ἔξαρση, σὰν μέγιστο, ἐπίτευγμα, ὄχι ἐπιθετικὲς ἀνδραγαθίες, ὄχι κατακτητικὲς πραγματοποιήσεις, ἀλλὰ σταθερὲς ἀποφασιστικὲς ἄμυνες, ἀποκορυφωμένες μὲ ὑπέρτατες, ὀλοκληρωτικὲς θυσίες. Ἄμυνες γιὰ τὸ πάτριον ἔδαφος, γιὰ τοὺς φωτοδότες τάφους τῶν Προγόνων, γιὰ τὴν ἀναφαίρετη εὐλογία

τῆς πολύπαθης αὐτῆς γῆς, τὴν Ἐλευθερία! Ἄμυνες τοῦ πολιτισμοῦ ἐναντίον τῆς βαρβαρότητας.

Ἄν ρίξη κανεὶς ἓνα γενικὸ βλέμμα στὸν πληθωρικὸ ἱστορικὸ πίνακα τῆς Πατρίδας μας, θὰ πιστοποιήσῃ ὅτι οἱ συμπαθέστερες ἀλλὰ καὶ οὐσιαστικώτερες σκηνές τοῦ «ἱστορικοῦ μας γίγνεσθαι», αὐτὲς ποὺ ἡ μνήμη τους συγκρατεῖ καὶ διαιώνίζει τὴν ἐθνικὴ μας διάρκεια, αὐτὲς ποὺ ἡ μνήμη τους ἀχεῖ τρανταχτὰ στὶς συνειδήσεις ὅλων τῶν Ἑλλήνων καὶ τίς δονεῖ σύψυχα σὰν ἀσίγαστο μήνυμα, σὰν ἀνέκκλητη κατηγορηματικὴ προσταγή, εἶναι ὄχι οἱ σκηνές Νίκης ἀλλὰ θυσίας. Πτώσεις καὶ ὄχι ἐκπορθήσεις ὑψώνουν σὲ ὑπερακραία δόξα τὴν Ἑλληνικὴ πολεμικὴ μας Ἀρετὴ καὶ διαδηλώνουν στὸ Σύμπαν τὴν ἀτσάλινη ἀποφασιστικότητά νὰ συνεχίσουμε σταθερὰ τὸν δημιουργικὸ μας βίον.

Ποιὰ ἠθικὰ κεφάλαια δεσπόζουν στὸν ὀρίζοντα τῶν ἐθνικῶν μας πεπερωμένων;

Ἡ πτώση—ἀλλὰ τί πτώση;! — τῶν Θερμοπυλῶν!

Ἡ πτώση —ἀλλὰ τί πτώση;! — τῆς Κωνσταντινούπολης!

Ἡ πτώση —ἀλλὰ τί πτώση;! — τοῦ Μεσολογγιοῦ!

Ἵπερέχουν σὲ χρέος, σὲ ρίγος, σὲ δέος, σὲ δίδαγμα, ἀπὸ κάθε ἐξορμητικὴ προσταγή, ἀπὸ κάθε νικητήρια ἰαχή, ὑπερέχουν τὸ «Μολὼν Λαβέ!» τοῦ Λεωνίδα, τὸ «τὸ δὲ τὴν πόλιν σοὶ δοῦναι οὐτ' ἐμὸν ἐστίν, οὐτ' ἄλλου τῶν κατοικούντων ἐν ταύτῃ. Κοινῇ γὰρ γνώμῃ πάντες αὐτοπροαιρέτως ἀποθανοῦμεν καί, οὐ φεισόμεθα τῆς ζωῆς ἡμῶν» τοῦ Κωνσταντίνου Παλαιολόγου, τὸ «τὸ Κάστρο μας θέλεις; Τὰ κλειδιά του εἶναι κρεμασμένα στὰ κανόνια μας! Ἔλα νὰ τὰ πάρῃς!» τῆς Φρουρᾶς τοῦ Μεσολογγιοῦ πρὸς τὸν Ἴμπραήμ. Καὶ πρόσφατα τὸ μονοσύλλαβο «ὄχι!» τοῦ 1940.

Πανηγυρίζει έφέτος τὸ Πανελλήνιο τὰ ἑκατὸν πενήντα χρόνια ἀπὸ τὴν Πτῶση τοῦ Μεσολογγίου, ἀπὸ τὴν κοσμοϊστορικὴ Ἑξοδο τῆς ἡρωϊκῆς του Φρουρᾶς καὶ τῶν μαρτυρικῶν του κατοίκων, τὸ τραγικώτατο τοῦτο ἑκούσιο ὀλοκαύτωμα ὀλοκλήρου πληθυσμοῦ.

Γεγονὸς μοναδικὸ καὶ ἀνεπανάληπτο σ' ὅλη τὴν ἀνθρώπινη Ἱστορία. Χωρὶς καμμιά ὑπερβολή: «Μοναδικὸ καὶ ἀνεπανάληπτο»! Ἀποκορύφωμα πατριωτικοῦ αἰσθήματος, ἄκρον ἄωτον ὑψηλοῦ φρονήματος, βάθος δυσθεώρητον θεληματικῆς αὐτοθυσίας. Δὲ μπορεῖ παρὰ νὰ ἐθαύμασε κι ὁ Θεὸς ὁ ἴδιος τὴν ὀμαδικὴ ἐκείνη ἀποθέωση ἑνὸς μικροῦ κόσμου πλασμάτων του...

Ἡ τραγικότητα τῆς ἀδυσώπητης ἀνθρώπινης Μοίρας συνίσταται στὸ συνεχῆ ἀγῶνα νὰ ὑψωθοῦμε σὲ μιὰ «τελείωση» — ἐπίτευγμα σχεδὸν ἀκατάχτητο! Σπάνια συμβαίνει ὁ Ἄνθρωπος, καὶ σπανιώτερα μιὰ ὀμάδα, μιὰ κοινωνία ἀνθρώπων νὰ φτάσουν σ' αὐτὴ τὴν ὀνειρεμένη «τελείωση», καταξιώνοντας στὸ ἀκέραιο τὸ Ἰδεῶδες τους.

Στὴν «τελείωση» αὐτὴ εἶχε φτάσει τὸ Μεσολόγγι. Ἀποχρωματίζεται ἡ ἔννοια τῆς λέξης «δόξα» προκειμένου γιὰ τὴν ἱερὴ αὐτὴ πόλη. Μάταια θὰ ζήτηση κανεὶς ἀρμόζουσα ἔκφραση. Νὰ προτιμήσουμε τὴ λέξη «κλέος»; Τὸ Μεσολόγγι πράγματι δὲν κατέστη ἔνδοξο, κατέστη «περικλεές».

Ἡ ὀμιλία μου ἔχει τὸν τίτλο «Δοξαστικὸ τῆς Ἑξόδου». Ἀλλὰ δὲν εἶναι καθόλου εὐκόλο νὰ ἐξαρθῆ κανεὶς στὴν ἀκριβῆ ἀξιολόγηση καὶ στὴν ἐπαρκῆ ἐξύμνηση ἑνὸς γεγονότος ποῦ τοῦ ἀνήκει ὁ τίτλος τοῦ Πανύμνητου! Ὁ Λόγος μένει ἀναυδος. Ἡ τέχνη μένει ἀνίκανη γιὰ μιὰ πιστὴ ἀναπαράσταση τέτοιων ἀδευτέρωτων ἐξῶκοσμων βιωμάτων!

Τὴν ἀνιστόρητη νύχτα τῆς Ἑξόδου ἀνακόπηκαν τὰ βήματα τῆς Ἱστορίας. Ὁ Πατέρας τῆς ὀ Μῦθος κι ὁ Ἀδερφός τῆς ὀ Θυρῶλος ἐπρόβαλαν καὶ τὴν ἐσταμάτησαν! Τῆς εἶπαν: Κλεῖσε τὴν Δέλτο

σου! Αυτό που γίνεται απόψε δὲν ἀνήκει στὴ δικαιοδοσία σου. Ἀνήκει στὴ δική μας ἀρμοδιότητα. Δὲν εἶναι ἱστορικὴ πράξη ἀνθρώπων. Εἶναι μῦθος Τιτάνων... Δὲν ἐπιδέχεται ἐξιστορήση! Δὲν σταθμίζεται στὴ ζυγαριά σου! Δὲν μετριέται μὲ τὸν πῆχυ σου! Ὅ,τι συμβαίνει ἐδῶ εἶναι γεγονός ἐξωἱστορικό, ἐξωχρονικό! Ἡ ἀπροσμέτρητη διάστασή του δὲ μπορεῖ νὰ κλειστῆ σὲ ψυχρὲς σελίδες ἱστορικῆς ἀφήγησης. Μπορεῖ νὰ διαγωνιστῆ μόνον σὲ ὀρθάνοιχτους οὐρανούς ἀπὸ ὕμνους Ἀγγέλων. Ἐκείνων τῶν Ἀγγέλων ποὺ ἔχουν ἀσκηθῆ στὴν ὕμνολογία τῆς Δόξας τοῦ Θεοῦ ἐπάνω στὸ Σταυρὸ τοῦ Γολγοθᾶ.

Κατανυκτικὴ θρησκευτικὴ μυσταγωγία κι ὄχι διαταγμένη πολεμικὴ πράξη εἶναι στὴν οὐσία του τὸ ἀπαραδειγμάτιστο πρωτάθλημα τῆς Ἐξόδου. Καὶ ἀκριβέστερα ἴσως ἀπὸ τὴν ποιητικὴ ὠραιολογία τὸ ἐκφράζει ὁ λιτὸς χαρακτηρισμὸς τοῦ Γάλλου ἱστορικοῦ Φάμπρ: «ἡ ἄμυνα καὶ ἡ ἔξοδος τοῦ Μεσολογγιοῦ εἶναι τὸ ὠραιότερο παράδειγμα, ποὺ ὁ πατριωτισμὸς καὶ τὸ θάρρος ἐπρόσφεραν ποτὲ στὴν Οἰκουμένη».

Δραματικὲς πολιορκίες καὶ ἡρωϊκὲς ἀντιστάσεις ἔχει νὰ ἐπιδείξη πολλὲς ἢ ἀνθρώπινη ἱστορία. Ὅπως τῶν Πλαταιῶν καὶ τῆς Καρχηδόνας στὴν ἀρχαιότητα, ὅπως τῆς Σαραγόσας στοὺς μέσους χρόνους, ὅπως τοῦ Μοσκάντο στὸ Τολέδο στὰ τελευταῖα προπολεμικὰ χρόνια, ὅπως τοῦ Στάλινγκραντ στὸν τελευταῖο Παγκόσμιο Πόλεμο. Ἐπὶ μακρὸν χρόνον καὶ ὑπὸ δυσχερεῖς συνθήκες ἐπολέμησαν σ' ὅλες αὐτὲς τὶς πολιορκίες οἱ ἀμυνόμενοι, πολλὲς χιλιάδες ἄνδρες ἔπεσαν μαχόμενοι ἡρωϊκὰ καὶ πολλὲς χιλιάδες γυναικόπαιδα ἀπέθαναν μαρτυρικὰ ἀπὸ τὶς κακουχίες.

Δὲν ἔλειψε τὸ ἰδεολογικὸ μεγαλεῖο καὶ ἡ ψυχικὴ καρτερία ἀπὸ τὶς πολιορκίες ἐκεῖνες. Ἀλλὰ καμμία δὲν φτάνει τὸ ἀπροσέγγιστο, τὸ ἀσύγκριτο, τὸ ἀνυπέροβλητο Μεγαλεῖο τῆς πολιορκίας τοῦ

Μεσολογγίου — ὅπως τὸ ἀποκορύφωσεν ἡ δραματικὴ ἀπόφαση καὶ ἡ τραγικὴ πραγματοποίηση τῆς Ἑξόδου.

Ὅλες οἱ ἄλλες ἔνδοξες ἐκεῖνες Φρουρὲς εἶχαν ἓνα συνηθισμένο πολεμικὸ τέλος, τὴν ἐπικράτηση τοῦ ἑνὸς μέρους καὶ τὴ συνθηκολόγηση τοῦ ἄλλου. Μόνον τῆς Φρουρᾶς τοῦ Μεσολογγίου τὸ τέλος ὑψώθηκε ὑπεράνω τῆς ἱστορίας τοῦ κόσμου τούτου καὶ στάθηκε κάπου, ἔξω τόπου καὶ χρόνου, σὰν ἔκπαγλο μετέωρο ποῦ συνδέει τὴν φθαρτὴ ἀνθρώπινη φύση μὲ τὴν ἀφθαρτὴ φύση τοῦ Θεοῦ. Ἐμοιαζεν ὡσὰν νὰ πραγματοποιήθηκε μιὰ θαυματουργικὴ Ἀνάληψη, ποῦ μετάβαλε τὴν γήινη μορφή τῆς καταστροφῆς σὲ οὐράνιο φαινόμενο ἀναστάσεως καὶ ἀθανασίας. Ἀποσπᾶστηκαν, θαρρεῖς, ἀπὸ τὸ χῶμα τῆς Γῆς ὁ Φράχτης, ἡ Λιμνοθάλασσα, ὁ Ντολμάς, ἡ Κλείσοβα, ὁ Ἀράκυνθος τοῦ Μεσολογγίου καὶ τοποθετήθηκαν στὰ διάπλατα τῶν οὐρανῶν, σὰν Γαλαξίας κατάμεστος ἀπὸ φεγγοβολοῦσες πράξεις καρτεροψυχίας καὶ θυσίας — πανόραμα ἐκθαμβωτικὸ τῆς Οἰκουμένης ὅλης...

Χωρὶς δισταγμὸ μπορούμε νὰ ποῦμε ὅτι ἂν ἀποφάσιζεν ὁ Οὐρανὸς νὰ ἐκλέξῃ μιὰ μόνο σελίδα τῆς ἀνθρώπινης ζωῆς γιὰ νὰ τὴν ἀπεικονίσῃ καὶ νὰ τὴν προβάλῃ ἔσαεὶ στὴν ἀπέραντη ὀθόνη του, σὰν δική του ἀφθιτὴ δόξα καὶ σὰν ἀέναο παγκόσμιο παράδειγμα, θὰ ἐξέλεγε, χωρὶς ἄλλο, τὴν Ἑξοδο τοῦ Μεσολογγίου.

Δὲν ἦταν ἡ Ἑξοδος στιγμιαία ἔκρηξη παληκαριᾶς σὲ ὥρα πολεμικοῦ παροξυσμοῦ, σὲ ὥρα ἡρωϊκοῦ μένους, ὅπου ἓνας γενναῖος ἄνθρωπος πραγματοποιεῖ σὲ κατάσταση ἐξαλλωσύνης, ἀλλοφροσύνης, μέθης τοῦ θυμικοῦ. Ἐκεῖνο ποῦ ἐνέχει μοναδικὴ ἀξία εἶναι ὅτι ἡ ἀπροσμέτρητης ὑπεροχῆς ἀπόφαση ζυμώθηκεν ἤρεμα καὶ ἀδίσταχτα ἐπὶ μακρὸ διάστημα χρόνου μέσα στὶς διάνοιες, στὶς ψυχὲς καὶ στὶς συνειδήσεις τῶν λιμοκτονούντων ἐκείνων ἐνόπλων καὶ ἀόπλων, πιστῶν στὴ θρησκεία τους, πιστῶν στὴν πατρίδα τους, πιστῶν στὴν ἐλευθερία τους, καὶ στὴν

ἀξιοπρέπείά τους ἀνδρῶν καὶ γυναικοπαίδων. Μακρόσυρτος ὑπῆρξεν ὁ διάλογος τῶν μισοζώντανων ἐκείνων ὑπάρξεων μὲ τὸ θάνατο. Καὶ χωρὶς δισταγμοῦ, χωρὶς κλονισμό, χωρὶς ταλάντευση ἐμπιστεύθηκαν στὸ Θάνατο ὅτι προτιμοῦν τὸ ζοφερό του κράτος ἀπὸ τὴν ἠλιόλουστη μὰ σκλαβωμένη ἐπικράτεια τῆς Ζωῆς. Δὲν ὑπάρχει οὔτε προηγούμενο οὔτε ἐπόμενο παράδειγμα τέτοιας ὁμοφωνίας, τέτοιας ὁμοψυχίας σκληρῶν πολεμιστῶν καὶ ἀσθενῶν γυναικοπαίδων. Θαρρεῖς πὺν ὅλες οἱ ταλαιπωρημένες ἐκείνες ψυχές εἶχαν τότε, μέσα στὸν ἐνθουσιασμό τους καὶ μέσα στὸ μαρτύριό τους, εἶχαν συμπτυχθῆ σὲ μία καὶ μόνο ψυχὴ ἀδιαίρετη καὶ ἀδιάσπαστη: Στὴν Ψυχὴ τοῦ Γένους!

Ἡ Ἄμυνα καὶ ἡ Ἐξοδος τῆς Φρουρᾶς τοῦ Μεσολογγίου ἀποτελεῖ μοναδικὴν περίπτωσιν, πὺν ὅσο κι ἂν εἶναι ἐπιτήδειος δὲν θὰ μπορούσε κανεὶς θεωρητικὸς τοῦ ἱστορικοῦ ὑλισμοῦ νὰ βρῆ στοιχεῖα ἐφαρμογῆς τῆς θεωρίας του. Τὸ ἠθικὸ ἐκεῖνο μεγαλόρρημα ἦταν ἀποκλειστικὴ ἐνέργεια κατακάθαρων ψυχικῶν αἰτιῶν καὶ δυνάμεων. Ἀκλόνητη ἐπικύρωση τῆς ἀλήθειας ὅτι ὑπεράνω τοῦ κόσμου τῆς ὕλης δεσπόζει ὁ κόσμος τῆς Ψυχῆς... Ὑπεράνω τοῦ πλέγματος τῶν ὑλικῶν συμφερόντων διαλάμπει ὁ ἠθικὸς ἀστερισμὸς τῶν Ἰδανικῶν. Σὲ αὐτὸ τὸ θεώρημα ἀποκρυσταλλώνεται σὰν σὲ διαμαντένιο ἐγκόλπιο μὲ πανανθρώπινη ἀξία τὸ ὀλοκαύτωμα τοῦ Μεσολογγίου.

Λέγεται, δυστυχῶς, ὅτι δῆθεν ὁ ὀρθόδοξος κλῆρος δὲν ὀλοκλήρωσε τὸ ἐθνικὸ του καθῆκον στὸν ἱερὸν Ἀγῶνα. Δὲν ἐπαρκεῖ ὁ χρόνος νὰ ἐπεκταθῶ σὲ πολυάριθμα γεγονότα πὺν ἐπιμαρτυροῦν τὸ ἀντίθετο. Θὰ περιορισθῶ στὸ Μεσολόγγι. Ὁ Ἐπίσκοπος Ρωγῶν καὶ Κοζύλης Ἰωσήφ, τέκνον τῆς Μακεδονικῆς Τσαρίτσανης, στάθηκε σ' ὅλη τὴ διάρκεια τῆς πολιορκίας ὁ φωτεινὸς Ἄγγελος παραμυθίας καὶ ὁ ἀδαπάνητος χορηγὸς καρτεροψυχίας στὴ Φρουρὰ καὶ στὸν πληθυσμὸ τοῦ Μεσολογγίου, ὑψώθηκε δὲ κατὰ τὴν προπαρασκευὴ καὶ τὴν

πραγματοποίηση τῆς Ἐξόδου σὲ μεγάλη μορφή Ἡρώος καὶ Ἐθνομάρτυρος. Αὐτός, ὅπως ὁ Καψάλης τὴν πυριτιδαποθήκη, ἀνατίναξε τὸν Ἀνεμόμυλο, συμπαραστατούμενος ἀπὸ τὸν ἱερέα Παπα -Γιάννη Βάλβη. Μαζί τους, σκοτώθηκε ὁ ἄρχοντας τοῦ Μεσολογγίου Ραζηκώτσικας, ὁ ἄρχοντας τῶν Πατρῶν Βουλευτῆς Ἰ. Παπαδιαμαντόπουλος καὶ ὁ μέγας Ἑλβετὸς φιλέλλην ἰατρὸς Ἰωάννης Ἰάκωβος Μάγερ. Ἄλλοι δύο ἱερεῖς Βάλβηδες (Ζαφείρης καὶ Παντελῆς) , πρόγονοι τῶν μετέπειτα Πρωθυπουργῶν τῆς Ἑλλάδος Ζηνοβίου καὶ Δημητρίου Βάλβη, σκοτώθηκαν στὴν Ἐξοδο. Ἄλλος ἱερέας ὁ Παπα-Σολιώτης ἀνατινάχτηκε στὴν ὑπόνομο ἑνὸς προμαχῶνος. Ἄς μὴν ἀσεβοῦμε λησμονοῦντες αὐτὲς καὶ τόσο πολλές ἄλλες ἡρωϊκὲς πράξεις θυσίας τοῦ ἱεροῦ μας Κλήρου. Ἔθνος καὶ Ἐκκλησία, κλήρος καὶ Λαὸς συναγωνίστηκαν παράπλευρα ἐπὶ μακροὺς σκληροὺς αἰῶνες γιὰ τὴ διάσωση καὶ τὴ συνεχῆ ἀναπτέρωση τῆς Ἑλληνικῆς Ἰδέας! Ἰδέα ἦταν ἀνέκαθεν καὶ εἶναι διαρκῶς καὶ θὰ εἶναι στὸ διηνεκὲς ἡ Ἑλληνικὴ μας Πατρίς!

Γιὰ τὴ φρικιαστικὴ κατάσταση τῶν Ἐλεύθερων Πολιορκημένων, κατὰ τὶς τελευταῖες ἡμέρες τῆς Πολιορκίας, ὑπάρχουν πολλὲς γνωστὲς περιγραφές. Εἶχε περιγράψει στὸ Ἡμερολόγιό του ὁ φιλέλλην Ἑλβετὸς ἰατρὸς Ἰωάννης Ἰάκωβος Μάγερ, ἀπὸ τὴ στιγμή πού δὲν εἶχε πιά τὴ δυνατότητα νὰ συνεχίσει τὰ ἀνεκτίμητα «Ἑλληνικὰ Χρονικά», ἔνεκα τῆς καταστροφῆς τοῦ πιεστηρίου του ἀπὸ ἐχθρικὴ βόμβα. Δυστυχῶς, τὸ Ἡμερολόγιο ἐκεῖνο χάθηκε ὅταν σκοτώθηκε τὴ νύχτα τῆς Ἐξόδου. Εἶχε προλάβει ὅμως νὰ στείλῃ μὲ τὸν ἀγγελιοφόρο Κ. Κανάτα στὸν Καραϊσκάκη γιὰ νὰ τὸ διαβίβασῃ στὸν Συνταγματάρχη Στάνχοπ ἓνα τελευταῖο τραγικὸ γράμμα. Τὸ κείμενο αὐτὸ δίνει ζωηρὴ παραστατικὴν εἰκόνα τῆς ἐφιαλτικῆς καταστάσεως. Τὸ ἀντιγράφω στὸ χειρόγραφό μου.

«Τὰ βάσανα, τὰ ὁποῖα ὑπομένομεν, καὶ μία πληγὴ, τὴν ὁποῖαν ἔλαβα εἰς τοὺς ὤμους, δὲν μὲ ἐσυγχώρησαν μέχρι τοῦδε νὰ σᾶς διευθύνω

τοὺς τελευταίους μου ἀσπασμούς. Κατηντήσαμεν εἰς τοιαύτην ἀνάγκην, ὥστε νὰ τρεφώμεθα ἀπὸ τὰ πλέον ἀκάθαρτα ζῶα καὶ νὰ πάσχωμεν ὅλα τὰ φρικτὰ ἀποτελέσματα τῆς πείνης καὶ τῆς δίψης. Ἡ νόσος αὐξάνει ἔτι μᾶλλον τὰς δεινοπαθείας, ὑπὸ τῶν ὁποίων θλιβόμεθα. Χίλιοι ἑπτακόσιοι τεσσαράκοντα τῶν ἀδελφῶν μας ἐτελεύτησαν καὶ περίπου τῶν ἑκατὸν χιλιάδων σφαιραὶ κανονίων καὶ βόμβαι, ριπτόμεναι ἀπὸ τὸ ἐχθρικὸν στρατόπεδον, κατηδάφισαν τοὺς προμαχῶνας μας καὶ κατεκρήμνισαν τὰς οἰκίας μας. Τὸ δὲ ψῦχος μᾶς ἐνοχλεῖ ὑπερβολικῶς, καθότι εἴμεθα διόλου ἐστερημένοι ἀπὸ ξύλα τῆς φωτιᾶς. Μὲ ὅλας τὰς στερήσεις ταύτας, εἶναι ἀξιοθαύμαστον θέαμα, ὁ ἐνθερμος ζῆλος καὶ ἡ ἀφοσίωσις τῆς φρουρᾶς μας. Πόσοι γενναῖοι ἄνδρες μετ' ὀλίγας ἡμέρας δὲν θέλει εἶσθαι πλέον εἰμὴ σκιαί, κατηγοροῦσαι ἐνώπιον τοῦ Θεοῦ τὴν ἀδιαφορίαν τοῦ Χριστιανικοῦ κόσμου εἰς τὸν ἀγῶνα, ὅστις εἶναι ὁ ἀγὼν τῆς θρησκείας. Οἱ Ἀλβανοί, ὅσοι παραίτησαν τὰς σημαίας τοῦ Ρεσίτ πασσᾶ, ἠνώθησαν μετὰ τοῦ Ἰμπραήμ. Ἐν ὀνόματι ὅλων τῶν ἐνταῦθα ἠρώων, μεταξὺ τῶν ὁποίων εἶναι καὶ ὁ Νότης Μπότσαρης, ὁ Παπαδιαμαντόπουλος καὶ ἐγώ, ὅστις παρὰ τῆς Ἑλληνικῆς Διοικήσεως ἐδιωρίσθην ἀρχηγὸς ἐνὸς στρατιωτικοῦ σώματος, σᾶς ἀναγγέλλω τὴν ἐνώπιον τοῦ Θεοῦ ὠρισμένην ἀπόφασίν μας διὰ νὰ ὑπερασπισθῶμεν καὶ τὴν ὑστέραν σπιθαμὴν τῆς γῆς τοῦ Μεσολογγίου καὶ νὰ συνενταφιασθῶμεν ὑπὸ τὰ ἐρείπια τῆς πόλεως, χωρὶς ν' ἀκούσωμεν πρότασιν τινα συνθήκης. Ἡ τελευταία μας ὥρα ἤγγικεν. Ἡ ἱστορία θέλει μᾶς δικαιώσει καὶ οἱ μεταγενέστεροι θέλουν ἐλεεινολογήσει τὴν συμφορὰν μας. Ἐγὼ δὲ καυχῶμαι, διότι ἐντὸς ὀλίγου τὸ αἷμα ἐνὸς Ἑλβετοῦ, ἐνὸς ἀπογόνου τοῦ Γουλιέλμου Τέλλου, μέλλει νὰ συμμιχθῇ μὲ τὰ αἵματα τῶν ἠρώων τῆς Ἑλλάδος. Εἴθε νὰ μὴ χαθῇ μετ' ἐμοῦ τὸ διήγημα τῆς πολιορκίας τοῦ Μεσολογγίου, τὸ ὁποῖον συνέγραψα μὲ τοιοῦτον σκοπὸν ἕκαμα διάφορα αὐτοῦ ἀντίγραφα. Φροντίσατε παρακαλῶ, κύριε, νὰ καταχωρισθῇ εἰς μερικὰς ἐφημερίδας ἢ παροῦσα ἐπιστολή μου».

Ἀπὸ τὰ «Ἀπομνημονεύματα» τῶν στρατηγῶν Σπυρομήλιου καὶ Μίχου, ἀπὸ τὰ «Στρατιωτικὰ Ἐνθυμήματα» τοῦ Ν. Κασομούλη ἔχομε παρόμοιες διαπιστώσεις. Ἄγνωστο στοιχεῖο ἐπιπροσθέτει ἡ ἀνευρεθεῖσα πρόσφατα στὰ Ἀρχεῖα τοῦ Φόρειν Ὁφφισ ἀπὸ τὸ Κέντρον Ἐρευνῶν Νεωτέρου Ἑλληνισμοῦ τῆς Ἀκαδημίας μας, μακρὰ σύγχρονη ἔκθεσις τοῦ τότε Γενικοῦ Προξένου στὴν Πρέβεζα Γουίλλιαμ Μέγιερ πρὸς τὸν Ὑπουργὸν Ἐξωτερικῶν τῆς Ἀγγλίας Γεώργιον Κάνινγκ. Διαβάζω ἐλάχιστον ἀπόσπασμα:

«Τὸ Φρούριον τοῦ Μεσολογγίου εἶναι πλέον τελείως περικυκλωμένον ἀπὸ ὅλες τὶς συγκεντρωθεῖσες Τουρκικὲς δυνάμεις, πὺν ἀνέρχονται σὲ εἴκοσι περίπου χιλιάδες. Ἡ κατάρρευσή του θεωρεῖται ἀναπόφευκτη παρὰ τὴν ὑπεράσπισή του ἀπὸ 4.000 Ἕλληνες, οἱ ὅποιοι φαίνονται τελείως ἀποφασισμένοι νὰ ταφοῦν ὑπὸ τὰ ἐρείπιά του. Ὀλοκλήρου τῆς γραμμῆς τῶν κατὰ ξηρὰν ὀχυρῶν οὔσης ναρκοθετημένης, εἶναι εὐνόητον ὅτι οἱ κύριες ἐπιχειρήσεις τοῦ Ἰμπραῆμ Πασᾶ θὰ ἐνεργοῦνται ἐφεξῆς κυρίως ἀπὸ τὴν Λιμνοθάλασσαν. Δεδομένου ὅτι πληθυσμὸς 7000 ψυχῶν καὶ πλέον εὐρίσκεται ἐκτεθειμένος εἰς τὴν καταστρεπτικὴν μανίαν τοῦ Τουρκικοῦ πυρός, ἐλπίζεται ὅτι αἱ ὑπαγορεύσεις τοῦ ἀνθρωπισμοῦ θὰ δυνηθοῦν, ἔστω καὶ τὴν στιγμὴν αὐτὴν, νὰ εἰσακουσθοῦν καὶ νὰ ἀποτραπῇ ἢ περαιτέρω σπατάλη αἵματος».

«Αἱ ὑπαγορεύσεις τοῦ ἀνθρωπισμοῦ» πὺν εὔχεται ὁ Ἄγγλος Πρόξενος νὰ εἰσακουσθοῦν, «ἔστω καὶ τὴν στιγμὴν αὐτὴν καὶ νὰ ἀποτραπῇ ἢ περαιτέρω σπατάλη αἵματος», ὑπονοοῦν ἐκδήλωσι τὴν συνθηκολόγησι καὶ τὴν παράδοσι τῆς Φρουρᾶς καὶ τῶν κατοίκων τοῦ Μεσολογγιοῦ στοὺς Τούρκους. Ἀνακύπτει καὶ πάλι νέα μέτρησις τῶν διαστάσεων τοῦ ἠθικοῦ μεγαλείου τῆς Φρουρᾶς: Προκειμένου γιὰ τὴν Ἐλευθερίαν, ἢ κατάκτησίν της, σύμφωνα μὲ τὴν πάγια ἑλληνικὴ συνείδησι, εἶναι προτιμότερη ἀπὸ ὀσσηνδῆποτε σπατάλην αἵματος. Κρουνηδὸν ἔρρευσεν τὸ ἑλληνικὸ

αἷμα στὸ Μεσολόγγι. Ἀλλὰ τὸ δέντρο τῆς Ἐλευθερίας ποτίστηκε, ρίζωσε, ἀνθίσε καὶ κάρπισε στὴν Ἑλλάδα...

Οἱ ἰσχυροὶ τῆς Γῆς συμβουλεύουν κάποτε ἀνηθικούς συμβιβασμούς. Εὐτυχῶς οἱ ἀδύνατοι, ὅταν αὐτοὶ εἶναι Ἕλληνες, ἀπαντοῦν ἐμπράκτως μὲ τὴν ἀτεγκτὴ ἐφαρμογὴ τοῦ ἠθικοῦ Νόμου, πρῶτο καὶ τελευταῖο ἄρθρο του ἔχει τὸ ἰδανικὸ τῆς Ἐλευθερίας. Συγκινητικὸ εἶναι τὸ συμπέρασμα, ὅτι τὴν ἠθικὴ πορεία τῆς Ἀνθρωπότητας χαράζει καὶ χειραγωγεῖ ὄχι τόσο ἡ ἰσχὺς τῶν Μεγάλων ὅσον ἡ θυσία τῶν Μικρῶν.

Ἀναρίθμητες κι ἀνεκδιήγητες εἶναι οἱ τραγικὲς σκηνὲς τῶν ὄσων προηγήθηκαν καὶ τῶν ὄσων ἐπακολούθησαν τὶς ἐφιαλτικὲς ἐκεῖνες ὥρες τῆς δραματικῆς ἡμέρας. Ὅταν ἀποφασίστηκεν ἡ Ἔξοδος στὸ προαύλιο τοῦ ναῖσκου τῆς Ἁγίας Παρασκευῆς, ἀπὸ τὴ σύναξη τῶν ὀπλαρχηγῶν καὶ τῶν προκρίτων, ὁ Ἐπίσκοπος Ρωγῶν Ἰωσήφ ὑπαγόρευσε στὸν Κασομούλη τὸ Πρακτικὸ τῆς Ἀπόφασης. Μὲ ἀνεκκλάλητη χαρὰ, τὴν ὑποδέχτηκαν καὶ οἱ γυναῖκες. Ἔσπευσαν νὰ φορέσουν φουστανέλες καὶ νὰ ζωστοῦν ἄρματα γιὰ νὰ ἐξορμήσουν παλεύοντας μαζὶ μὲ τοὺς ἄντρες. Κάποιες ἄμοιρες Μητέρες δὲν ἀνθέξαν. Ἀγκάλιασαν τὰ βρέφη τους καὶ πέσανε μαζὶ τους στὰ πηγάδια. Ὁ Πετρόχειλος σκοτώνει μὲ τὰ χέρια του τὴν προσφιλῆ του σύζυγο. Ὁ Προφίλης τὴν ὠραία μνηστή του. Αἷμα ἀθῶων! Ἐγκλημα ἀγγέλων! Ὑποστηρίζεται ὅτι τὰ γυναικόπαιδα θὰ ἀποτελοῦσαν ἐμπόδιο στὴν ἐπιτυχία τῆς Ἐξόδου. Προτείνεται ἡ γνώμη νὰ θανατωθοῦν ὅλα παρὰ νὰ πέσουν στὰ χέρια τῶν Τούρκων, νὰ ἀτιμαστοῦν, νὰ πουληθοῦν στὰ σκλαβοπάζαρα. Ἐνας θηριώδης πυροβολητῆς, Γουρνάρας τ' ὄνομα, ἀπὸ τὴ Μεσάριστα, προθυμοποιεῖται νὰ κάμη αὐτὸς τὴ σφαγὴ, ἀρκεῖ νὰ σφάξῃ κάποιος ἄλλος τὴ δική του ἀδερφή. Παρεμβαίνει ὁ Ἐπίσκοπος Ἰωσήφ, ὑψώνει τὸν Ἐσταυρωμένον καὶ ἀποσοβεῖ τὴν ἐκτέλεση μὲ τοῦτα τὰ θεόπνευστα λόγια:

«Τὰ παιδιὰ καὶ οἱ γυναῖκες ἀνήκουν εἰς τὸν Θεὸν καὶ Εκείνος θὰ ἐφρόντιζε διὰ τὴν τύχην των. Ἐν ὀνόματι τῆς Ἁγίας Τριάδος. Εἶμαι Ἀρχιερεὺς. Ἄν τολμήσετε νὰ πράξετε τοῦτο, πρῶτον θυσιάσετε ἐμένα. Καὶ σᾶς ἀφήνω τὴν κατάραν τοῦ Θεοῦ καὶ τῆς Παναγίας καὶ ὅλων τῶν Ἁγίων. Καὶ τὸ αἷμα τῶν ἀθῶων νὰ πέση εἰς τὰ κεφάλια σας».

Ἐδῶ ὀφείλεται μιὰ οὐσιαστικὴ διευκρίνιση γιὰ νὰ συμπληρωθῇ τὸ μεγαλειῶδες συστατικὸ του Μεσολογγίτικου Ἐπους. Πρὸς τὴν ἡρωϊκὴ ἀπόφαση τῆς Ἐξόδου ὀδήγησεν ὄχι πολεμικὴ κάμψη, ὄχι ἠθικὴ ἀποκαρδίωση, ἀλλὰ στυγνὴ μόνον ἀνάγκη λιμοκτονίας τῶν ἀνθρώπων ὑπάρξεων ἀπὸ πλήρη ἔλλειψη τροφῶν, λιμοκτονίας καὶ τῶν ὅπλων ἀπὸ ἔλλειψη πολεμοφοδίων.

Ἀπόλυτα δικαιολογημένη καὶ ἐξίσου ἀξιοθαύμαστη θὰ ἦταν ἡ ἀπόφαση τῆς Ἐξόδου καὶ μόνον σὰν ἡρωϊκὴ πράξη ἀπελπισίας. Ὅμως ὁ πατριωτικὸς ἐνθουσιασμὸς καὶ τὸ πολεμικὸ μένος τῆς Φρουρᾶς δὲν ἐπέτρεπε νὰ εἰσχώρηση στὸ ἀπόρθητο τεῖχος τοῦ ὑψηλοῦ Ἡθικοῦ τους ἡ ἀπελπισία! Δὲν ἦταν δυνατὸ νὰ λείψῃ ἀπὸ τὰ στήθη τῶν Ἡρώων ἐκείνων ἡ ἐλπίδα τῆς Νίκης, ἡ πίστη στὴν Ἐλευθερία τοῦ Ἔθνους. Ὅπως ἀποδεικνύεται ἀπὸ διασωθέντα, ἱστορικὰ στοιχεῖα, ἡ ἀπόφαση τῆς Ἐξόδου δὲν ἦταν μιὰ ἀπεγνωσμένη προσπάθεια ἀπαγγίστρωσης καὶ φυγῆς. Ἦταν μελετημένη καὶ συνδυασμένη ἐπιθετικὴ ἐπιχείρηση αἰφνιδιασμοῦ καὶ καταστροφῆς τῶν πολιορκητῶν. Εἶχε καταστρωθῇ πλήρες καὶ λεπτομερὲς σχέδιο πῶς θὰ ἐνεργοῦσε κάθε μιὰ ἀπὸ τὶς ἐξερχόμενες φάλαγγες ἐναντίον τῶν ἐχθρικῶν στρατοπέδων τοῦ Ἰμπραήμ καὶ τοῦ Ρεσίτ Πασᾶ. Ἀρχηγοὶ τῶν τριῶν ἐπιθετικῶν φαλάγγων: Ὁ Νότη Μπότσαρης, ὁ Κίτσος Τζαβέλλας, ὁ Δ. Μακρῆς. Διασώθηκαν καὶ οἱ τρεῖς.

Τὸ σχέδιο αὐτὸ βασίζονταν στὴν ἄφιξη τῶν ἀδελφικῶν δυνάμεων ἀπὸ τὴ Δερβέκιστα στὸν Ἄη-Συμιὸ καὶ τὸ σύγχρονο ροβόλημά τους ἀπὸ ἐκεῖ κατὰ τῶν κοιμώμενων Τούρκων.

Δυστυχῶς οἱ ἀδελφικὲς δυνάμεις δὲν κατόρθωσαν νὰ φτάσουν. Ἀλλ' οὔτε οἱ Τοῦρκοι πιάστηκαν στὸν ὕπνο. Τὸ σχέδιο τῆς Ἐξόδου εἶχε προδοθῆ ἀπὸ δραπετεύσαντα νεαρὸ Βούλγαρο αἰχμάλωτο. Καὶ οἱ Τοῦρκοι, ἄγρυπνοι, περίμεναν τὴν Ἐξοδο, ἐφαρμόζοντας δικό τους ἀντισχέδιο. Ἔτσι, παρὰ τὴν ἀνατροπὴ οὐσιωδῶν προϋποθέσεων, ἡ Ἐξοδος πραγματοποιήθηκε κάτω ἀπὸ δυσχερέστατες συνθῆκες, ἂν καὶ ἀνακόπηκε πρὸς στιγμὴν ἢ ὀρμὴ τῆς ἀπὸ τὴν ἄγνωστης πηγῆς κραυγῆ:

«Μεσολογγίτες, γυρίστε στὶς τάπιες σας, στὰ κανόνια σας»! Ἄλλοι τράβηξαν μπροστά. Ἄλλοι γύρισαν πίσω.

Μέσα στὴ σύγχυση, ποὺ ἐπακολούθησε, οἱ συγκρούσεις πῆραν τὴ μορφὴ ἀνελέητης σφαγῆς ἐκ τοῦ συστάδην. Ἦταν τόσο τὸ μίσος, τὸ πάθος, ἡ λυσσαλέα ὀρμὴ, ὥστε ἡ συμπλοκὴ ἔπαιρνε μορφὴ συγκρούσεως τυφλῶν, ἀσυγκράτητων φυσικῶν δυνάμεων καὶ ὄχι ἀνθρωπίνων ὑπάρξεων.

Σκοτώθηκαν ἐπὶ τόπου ὁ βουλευτὴς Ἰ. Παπαδιαμαντόπουλος, ὁ Μάγερ μὲ τὴν Ἑλληνίδα γυναῖκα του καὶ τὰ δυὸ παιδιά τους, ὁ Ραζηκώτσικας, ὁ Στουρνάρης καὶ ἄλλοι ὀπλαρχηγοί. Διασώθηκαν ὁ Νότη Μπότσαρης, ὁ Κίτσος Τζαβέλλας, ὁ Μακρῆς, ὁ Παν. Σωτηρόπουλος, ὁ Κασομούλης. Εἶναι ἀπίστευτο πῶς μέσα στον αἵματοστάλαχτον ἐκεῖνον ὀρυμαγδό, μπόρεσαν καὶ διατήρησαν μερικοὶ τὴν ψυχραιμία τους καὶ τὴν διαύγειά τους. Ὁ ἥρωας τῆς Κλείσοβας Παν. Σωτηρόπουλος, κατόρθωσε μέσα στὴ θυελλώδη ἐπίθεση τοῦ τουρκικοῦ ἰππικοῦ νὰ διακρίνη ἀνάμεσα στὸ συνωστισμό τῶν κατασφαζομένων γυναικοπαίδων τὴ μνηστὴ καὶ κατόπιν σύζυγο τοῦ Κίτσου Τζαβέλλα. Τὴν ἀνέβασε στὸ ἄλογό του καὶ σώθηκε μαζί της γιὰ νὰ σκοτωθῆ ἀργότερα, τὸ σεμνὸ παλληκάρι, στὴ πολιορκία τῶν Ἀθηνῶν...

Ἀπαιτεῖται ἰσχυρὴ, σατανικὴ φαντασία γιὰ νὰ συλλάβῃ κανεὶς τὰ φριχτὰ πάθη τοῦ ἀπέραντου θυσιαστηρίου τῆς ὥρας ἐκείνης. Οἱ τάφροι καὶ τὰ ἀναχώματα ἦταν γεμάτα ἀπὸ κακοθάνατα κορμιά

Χριστιανῶν. Ὑπεράνω τους ὅμως φτερουγίζανε πρὸς τὸν οὐρανὸν σμήνη ἀπὸ χαρούμενες, λευτερωμένες ψυχές. Πήγαιναν νὰ προστεθοῦν στὶς Ἀγγελικὲς Ἀσώματες Δυνάμεις τῶν Οὐρανῶν...

Εημέρωνε Κυριακὴ τῶν Βαΐων. Καὶ τὰ βάρια τῆς Εἰσόδου τοῦ Κυρίου στὰ Ἱεροσόλυμα συσσωρεύονταν τώρα ὅλα στὶς νεκρόσπαρτες παρυφές τοῦ Μεσολογγίου. Συσσωρεύονταν ὅλα τὰ βάρια ἐκείνης τῆς Κυριακῆς τῶν Βαΐων ὄχι στοὺς δρόμους μιᾶς Εἰσόδου, ἀλλὰ στοὺς δρόμους μιᾶς Ἐξόδου. Ἐπάνω στὰ βάρια τὰ ἀμάραντα τοῦ Μεσολογγίου ἐβάδισε τὴ χρονιὰ ἐκείνη πρὸς τὸ Μαρτύριό του ὁ Κύριος...

Τὸ Μεσολόγγι ἔπεσεν... Ἡ Ἑλλάδα ὅμως ὄχι!

Ἡ πρώτη ἐντύπωση ἀπὸ τὴν πτώση τοῦ Μεσολογγίου ἦταν ὅτι χάθηκε πλέον τὸ πᾶν. Ὅτι ὁ ἱερός μας Ἀγῶνας ψυχορραγοῦσε. Ἀλλὰ ὁ ἀντίκτυπος δὲν ἦταν, ὅπως πρωτοφάνηκεν, θανάσιμος. Ἦταν ἀναστάσιμος, ἦταν σωτήριος. Τὸ ὑψηλὸ παράδειγμα τοῦ Μεσολογγίου, τὸ ἀχτιδοβόλο κλέος του, ἀναζωπύρωσε τὸ πατριωτικὸ πνεῦμα καὶ σθένος. Καταλάγιασε τὴν ἐθνοφθόρο διχόνοια, πὺν εἶχε παραλύσει τὴν ἱερὴ προσπάθεια. Ἀνόρθωσε τὸ ἐθνικὸ ἠθικό.

Ὅταν τὴν Μεγάλῃ Τετάρτῃ ἔφθασεν ἡ ἀπαίσια εἶδηση στὸ Ναύπλιο, ἡ Ἐθνικὴ Συνέλευση, μπροστὰ στὸ φαινομενικὰ ἀπροχώρητο πὺν εἶχε δημιουργηθῆ, ἀποφάσισε ν' ἀπευθυνθῆ στὸν Πρέσβυ τῆς Ἀγγλίας στὴν Κωνσταντινούπολη Κάνινγκ καὶ νὰ ζήτηση τὴ μεσολάβησή του γιὰ συμβιβαστικὴ λύση. Ἀναχαίτισε τὸ ἠττοπαθὲς πνεῦμα ὁ Κολοκοτρώνης. Ἀντιτάχθηκεν ἔντονα ὁ Δημ. Ὑψηλάντης καὶ ματαίωσε τὴν ἠττοπαθῆ ἀπόφαση μὲ ὑψηλόφρονη ἔγγραφη διαμαρτυρία του, πὺν κατάληγεν ἔτσι:

«Σὰς φοβίζει ἡ πτώσις τοῦ Μεσολογγίου; Ἀφιερωθεῖτε, ὡς εἰς τὰς ἀρχὰς τοῦ Ἀγῶνος, εἰς τὴν χαρακτηριστικὴν ἐνέργειαν καὶ τὸν

πατριωτισμόν τῶν Ἑλλήνων. Τὸ στήθος κάθε Ἑλληνοσ ἄς γίνῃ δεύτερον Μεσολόγγι!»

Καὶ πραγματικὰ ἔγινε! Ὅταν τὸν μῆνα Μάϊο τοῦ 1826 ἔφταναν στὸ Ναύπλιο σκελετωμένα καὶ μπαρουτοκαπνισμένα τὰ λείψανα τῆς Φρουρᾶς τοῦ Μεσολογγίου (2.000 ἄντρες εἶχαν ἀπομείνει, ἄλλοι τόσοι εἶχαν σκοτωθῆ) ρίγη συγκίνησης διέτρεχαν τὸν πληθυσμό. Τοὺς ἐθαύμαζαν καὶ τοὺς ἔφλεγεν ἢ ἐπιθυμία νὰ τοὺς μιμηθοῦν, ν' ἀποχτήσουν κ' ἐκεῖνοι τὴ δόξα τους. Ἀπ' αὐτὴ τὴν ψυχικὴ διεργασία ἐπωφελήθηκεν ὁ Διδάσκαλος τοῦ Γένους Γεώργιος Γεννάδιος. Ὁ Γεννάδιος ἀνέβηκε στὴ ρίζα τοῦ ἱστορικοῦ πλατάνου καὶ μὲ φλογερὸ πατριωτικὸ λόγο ἐτόνισε τὴν ἀνάγκη νὰ συνεχισθῆ καὶ πρὸς τοῦτο νὰ ἐνισχυθῆ οἰκονομικὰ ὁ Ἀγώνας. Ἐξήντα γρόσια μόνον ἦταν ὅλο κι ὅλο τὸ περιεχόμενο τοῦ Δημοσίου Ταμείου. Ἐβγαλε καὶ πρόσφερε πρῶτος ὅλες τὶς οἰκονομίες του — ὀκτῶ λίρες. Τὸν μιμήθηκαν ὅλοι. Ὁ ἔρανος γενικεύθηκε καὶ μὲ αὐτὸν τὸν οἰκονομικὸ πόρο ξεκίνησεν ἡ νέα φάση τῆς Ἐπαναστάσεως. Κολοκοτρώνης - Ὑψηλάντης - Γεννάδιος ἀξιοποίησαν τὴν κρίσιμην ἐκείνη ὥρα τὴ θυσία τοῦ Μεσολογγίου καὶ ἡ Ἐλευθερία ἀνοιξε πάλι τὰ φτερὰ της ἐπάνω ἀπὸ τὴ ρημαγμένη χώρα...

Δεν περιορίστηκε στὸ ἐσωτερικὸ τῆς Ἑλλάδας ὁ ἀντίκτυπος τῆς θυσίας τοῦ Μεσολογγίου. Ἐαπλώθηκε σ' ὅλον τὸν ἐξωτερικὸ κόσμον. Οἱ λαοὶ τῆς Εὐρώπης καὶ τῆς Ἀμερικῆς συγκλονίστηκαν βαθύτατα ἀπὸ κατάπληξη, δέος καὶ θαυμασμό. Ἡ ἀντίδρασή τους ἐκδηλώθηκεν ἄμεσα. Στὸ Παρίσι, οἱ Γάλλοι φοιτητὲς, μόλις ἔφθασεν ἡ εἶδηση, συγκρότησαν αὐθόρμητη διαδήλωση. Ἦταν μεσάνυχτα. Βάδισαν πρὸς τὰ Ανάκτορα τοῦ Κεραμεικοῦ, προσκαλώντας τὸν Βασιλιᾶ τους νὰ ἀναμετρήσῃ τὶς συνέπειες τοῦ σπαρακτικοῦ γεγονότος. Ὁ Κάρολος Δέκατος, διαπνεόμενος ἀπὸ φιλελληνικὰ αἰσθήματα, βγήκε στὸ μπαλκόνι τῶν Ἀνακτόρων. Καὶ ἀναφώνησε: «Ζήτω οἱ Ἕλληνες! Θὰ τοὺς ἀκολουθήσωμε στὴν Κωνσταντινούπολη!»

Στὴν Ἀγγλικὴ Βουλὴ, ὁ Πάλμερστον, στὴ Γαλλικὴ οἱ Σατωμπριάν, Σαίντ Ὀλὲρ καὶ ἄλλοι ἐκφωνοῦσαν θερμοὺς λόγους ὑπὲρ τῆς Ἑλλάδος. Στὴ Γερμανία ὁ Niebuhr καὶ ὁ Thiersch κινητοποιοῦν τὴν κοινὴ γνώμη. Ἔρανος ἀνοίγεται ὑπὲρ τοῦ Ἀγῶνος. Ὁ σοφὸς Γερμανὸς Βόσσιος προσφέρει ὅλη του τὴν περιουσία. Στὴν Ἑλβετία ὁ μέγας φιλέλληνας I. Γ. Ἐϋνάροδος (ποῦ πολὺ δίκαια ὁ ἀγαπητὸς συνάδελφος Διοικητὴς τῆς Ἐθνικῆς Τραπεζῆς κ. Ἀγγελόπουλος ἐτίμησε πρὸ ἡμερῶν τὰ 200 χρόνια ἀπὸ τὴ γέννησή του) σπεύδει νὰ ἐνισχύσῃ οἰκονομικὰ τὴν Ἑλλάδα καὶ ἀπευθύνει συγκινητικὴ ἔκκληση γιὰ τὴν ἀπελευθέρωση τῶν ὁμήρων τοῦ Μεσολογγίου. (Ὁ Αὐστριακὸς διπλωμάτης Πρόκες Ὅστεν, ἀργότερα Πρέσβυς στὴν Ἀθήνα, εἶδε μὲ τὰ μάτια του νὰ πουλιέται, δύο-χρόνια μετὰ τὴν Ἔξοδο, στὸ σκλαβοπάζαρο τῆς Νουβίας μιὰ ὠραία Μεσολογγίτισσα γιὰ τρία πουγγιά.)

Ὅπως ἦταν φυσικό, βαθύτερα, πονετικώτερα συγκινήθηκαν οἱ ἄνθρωποι τοῦ Πνεύματος καὶ τῆς Τέχνης. Θαρρεῖς κι ἀναπτύχθηκεν συναγωνισμός, ποιὸς θὰ γράψῃ πρῶτος καὶ καλύτερος τὸν ὕμνο τῆς ἀθανασίας τοῦ Μεσολογγίου. Ὁ Βίκτωρ Οὐγκὼ δημοσίευσε μακρὸ ποίημα. Ὁ Γκαῖτε ὀδηγεῖ τὸν Εὐφορίωνα τοῦ Φάουστ στὸ Μεσολόγγι, τὸν ὑψώνει σύμβολο τῆς Ἐλευθερίας, κατόπτρισμα τοῦ Βύρωνα, καὶ τοῦ ὑποβάλλει ὠραίους στίχους:

«Ὅλο ψηλότερα ν' ἀνεβαίνω!

Ὅλο πλατύτερα νὰ βλέπω!»

Τὸ ψηλότερο ἀνέβασμα καὶ τὸ πλατύτερο ὄραμα ἦταν γιὰ τὸ μεγαλύτερο πνεῦμα τῆς ἐποχῆς ἐκείνης τὸ κλέος τοῦ Μεσολογγίου!

Ὁ Μύλλερ, ὁ Βερανζέρος, πολλοὶ ἄλλοι ποιητὲς ἀφιερώνουν ὠδὲς τους στὸ Μεσολόγγι, στὴν Ἑλλάδα. Ὁ Ἑλληνολάτρης Βασιλεὺς

τῆς Βαυαρίας Λουδοβίκος Α' (πατέρας τοῦ Βασιλέως Ὁθωνος)
ψάλλοντας τὴ δόξα τοῦ Μεσολογγιοῦ, γράφει ἐμπνευσμένους,
ώραίους στίχους:

*«Ἐνδοξον εἶχες τὴν τύχην, ὡς καμμία, πόλις ἄλλη ποτὲ νίκη δὲν
ὑπῆρξεν, ὡς ἡ πτῶσις σου, μεγάλη! Ἡ πυρὰ τῶν ὑπονόμων
ἀνυψώθη, ὡς φανὸς σου, καὶ ἐφώτισε τὸ ὕψος τῆς ἀποθεώσεώς σου!
Τῶν ἐχθρῶν τὰ ὄπλα, ὄχι! Ὅχ' ἡ δύναμη οὐτ' ἐκεῖνα ἀλλ' ἡ ἐρινὺς
τοῦ Ἄδη σὲ κατέστρεψεν — ἡ πείνα!»*

Καὶ συνεχίζει γιὰ νὰ καταλήξῃ χαρακτηριστικά: *«Ἐπεσε κ' ὑπὸ
τὰ δύο συνετρίβη γόνατά σου ὁ ἐχθρὸς σου καὶ τὸ μέγα ἔδειξε
ἀνάστημά σου! Ὁ δὲ γδοῦπος σου καθ' ὄλην ἀντηχήσας τὴν Ἑλλάδα
ὄλων ὥπλισε τὰς χεῖρας μὲ τοῦ Ἄρεως τὴν δάδα!»*

Μεγάλοι καλλιτέχνες, σὰν τὸν Ντελακρουά, τὸν Δαυὶδ ντ' Ἀνζέ,
ἀπαθανατίζουν σὲ ζωγραφικούς πίνακες καὶ γλυπτὰ τὴ δόξα τοῦ
Μεσολογγιοῦ.

Δὲν ξέρω ἂν ποτὲ ἄλλοτε ἀναστατώθηκεν τόσον ὥραϊα, τόσον
ἀναφλεχτικά, τόσον ἀνθρωπιστικά ἡ Κοινὴ Γνώμη τῆς Εὐρώπης.
Ἴδου κάτω ἀπὸ ποιὰν ἠλεκτρισμένη ἀτμόσφαιρα ὁ δαυλὸς τοῦ
Καψάλη ἔφτασε νὰ δώσῃ τὸ σύνθημα «πῦρ!» στὸ Ναυαρίνο!

Καὶ τὰ μὲν διαδραματισθέντα στὴν Εὐρώπη μᾶς ἦταν γνωστά.
Ἐκεῖνο ποὺ μ' ἐντυπωσίασε τελευταῖα εἶναι ὅτι καὶ στὴν μακρινὴ
Ἀμερικὴ, ποὺ μόλις πρὸ 50 χρόνων εἶχεν ἀποκτήσει κ' ἐκεῖνη τὴν
ἀνεξαρτησίαν της, ὁ πνευματικὸς της κόσμος εἶχε ἀνάφλεξη
παρόμοια μὲ τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ. Ἡ Ἀκαδημία Ἀθηνῶν βράβευσε
πρόσφατα φιλολογικὴ ἐργασία τῶν ἐκεῖ Ἑλλήνων καθηγητῶν
κ.κ. Μαρίου Βύρωνος Ραῖζη καὶ Ἀλεξάνδρου Πάπας. Στὸ ἔργο
τους ἀποκαλύπτεται ὅτι 132 Ἀμερικανοὶ ποιητὲς εἶχαν ὑμνήσει
σύγκαιρα τότε τὸν ἱερόν ἀγῶνα τῆς Ἑλληνικῆς Ἀνεξαρτησίας.
Ἰδιαίτερα ἓνας ἀνώνυμος καὶ ἄλλος μὲ τὸ ψευδώνυμο «Ἴρις»

ὑμνησαν τὸ Μεσολόγγι μὲ τὰ ποιήματά τους. Καὶ προβλέπανε συνέχιση καὶ νικηφόρα ἔκβαση τῆς Ἐθνεγεροσύνης μας.

Ἄς ἐγγράψουμε στὸ Πάνθεον τῶν Φιλελλήνων Πνευματικῶν Συμπαραστατῶν τῆς Ἑλληνικῆς Ἐλευθερίας καὶ τοὺς Ἀμερικανοὺς Ποιητές. Ἄς εἴμαστε ὑπερήφανοι! Μπορεῖ οἱ ἐπίσημοι Ἴσχυροὶ νὰ μᾶς ἀδίκησαν πολλές φορές, ἀλλὰ οἱ λαοὶ πάντα στάθηκαν στὸ πλευρὸ μας. Καὶ οἱ λαοὶ εἶναι πού λογαριάζονται. Οἱ λαοὶ εἶναι πού ἐπιβάλλουν στὸ τέλος τὸ νόμο τοῦ Δικαίου. Οἱ λαοὶ πείθουν τελικὰ τὴν Ἱστορία κι ὄχι οἱ Καγκελλάριοι...

Ἄς εὐχηθοῦμε νὰ ἀναβλύση καὶ «σήμερα ἀπὸ τὶς βαθιὲς πηγές τῶν Λαῶν ἡ δύναμις ἐκείνη πού θὰ μᾶς συμπαρασταθῇ καὶ θὰ συνυπερασπισθῇ τὰ δίκαιά μας. Ἡ μαρτυρικὴ Κύπρος ὑφίσταται σήμερα τὰ ἴδια φρικτὰ πάθη τοῦ Μεσολογγιοῦ. Ὁ Σταυρὸς τοῦ μαρτυρίου της ὑψώνεται περιβλεπτός καὶ συγκινητικὸς μέσα σ' ὅλον τὸν παγκόσμιον χῶρον. Ἄς εὐχηθοῦμε νὰ παραμείνη καρτερόψυχη καὶ ἄκαμπτη, ὅπως τὸ Μεσολόγγι. Κι ἐμεῖς ὅλοι στὸ πλευρὸ τῆς ἀποφασιστικοῦ, ἀνένδοτοι, ἐνθουσιώδεις. Ἄς εὐχηθοῦμε τοὺς ἐθνικοὺς καρπούς πού εἶχεν ἀποδώσει ἡ θυσία τοῦ Μεσολογγιοῦ, νὰ τοὺς ἀποδώσουν καὶ οἱ θυσίες τῆς Κύπρου.

Ἀλλὰ ποιά ἐσωτερικὴ ἀπόκρυφη δύναμη δημιούργησε τὸ ἀθάνατο Μεσολόγγι; Τὸ ἐτόνισα καὶ προηγούμενα: Ἡ Ψυχὴ τοῦ Γένους! Ὁ ἀείζωνος καὶ παντοδύναμος αὐτὸς πυρήνας, πού ἀποτελεῖ τὸ βαθὺ θεμέλιο καὶ τὸ ὑψηλὸ μαζὶ ἀέτωμα τῆς φυλετικῆς μας δομῆς καὶ τῆς δημιουργικῆς μας ζωτικότητος!

Ἐφ' ὅσον ἡ Ψυχὴ τοῦ Γένους διατηρεῖ, μὲ τὸν ἀνεξάντλητον τονωτικὸν χυμὸν τῶν μεγάλων μας παραδόσεων, τὴ ζωντανία της καὶ τὴ δυναμικότητά της, ἀσφαλισμένες θὰ εἶναι, ἐγγυημένες θὰ εἶναι στὰ χέρια τῆς Εἰμαρμένης οἱ τύχες τῆς Ἑλλάδος.

Αὐτὴ τὴ μεγάλη μας ἔθνικὴ κληρονομιά, τὴν Ψυχὴ τοῦ Γένους, ἔχομε ὅλοι χρέος ἱερὸ ὅπως τὴν παραλάβουμε, πανίσχυρη καὶ θεόπνευστη ἀπὸ τοὺς Προπάτορες, τέτοια νὰ τὴν παραδώσουμε καὶ στοὺς ἀπογόνους μας. Ὅσο ἡ Ψυχὴ τοῦ Γένους παραμένει ἀγνή, αὐθεντικὴ, ἀβεβήλωτη κι ἀμόλυντη, ἄς εἴμαστε βέβαιοι ὅτι σὲ κάθε κρίσιμη περίσταση θὰ ἀξιοθοῦμε νὰ δημιουργήσουμε καινούργια Μεσολόγγια!

Ἄν τὸ θέλομε καὶ τὸ πιστεύομε, δὲν θὰ ἀρνηθῆ ποτὲ οὔτε τὴν πυρίτιδα τοῦ Ἄνεμόμυλου, οὔτε τὸν δαυλὸ τοῦ Καψάλη, δὲ θὰ μᾶς ἀρνηθῆ ποτὲ τὸ θεοχάριστο ἠθικὸ τοῦ ἔναυσμα τὸ ἀθάνατο Μεσολόγγι!